

THE ROLE OF THE ZARAFSHAN RIVER IN THE FORMATION OF IRRIGATED AGRICULTURE AREAS IN BUKHARA AND NAVOI REGIONS

Шодиев С.Р.

*НавДПИ География ва иқтисодий билим асослари
кафедраси мудири, г.ф.д., доцент*

Пардаев Ф.Ф.

НавДПИ магистри

Abstract. Since the early stages of human history, people have lived in middle and lower Zarafshan, as well as in different regions of the world. Geographical features and natural conditions of each region affect the lifestyle and human health. Therefore, studying each Hoodoo, we can see that humanity obeys certain laws of nature, the interaction of nature with man.

Keywords: middle and lower Zarafshan oasis, Zarafshan River, Amu Darya, Bukhara oasis.

Ўрта ва Қуйи Зарафшон воҳаси антропоген ландшафтининг вужудга келишида Зарафшон дарёси муҳим аҳамият касб этади. Ўрта ва Қуйи Зарафшон воҳаси қадимги ўзанлари ҳавзасидан топиб текширилган ибтидоий жамоа маконларининг жойлашиш топографик ҳолати жамоалар турмуш тарзида сув ҳавзаларининг хусусан Зарафшон дарёсининг ўрнини кўрсатиб беради.

Ўрта Осиёнинг йирик деҳқончилик маконларидан бири Ўрта ва Қуйи Зарафшон воҳаси ўз географик жойлашувига кўра қадимдан Шарқ билан Жануби-ғарб мамлакатларини боғловчи савдо-иқтисодий ва маданий кўприк вазифасини бажариб келади. Бухоро ва Навоий вилоятининг катта ҳудудини ўз ичига олган Ўрта ва Қуйи Зарафшон воҳасида инсоният қадимдан истиқомат қилиб келмоқда. Воҳанинг асосий сув манбаи Зарафшон дарёси, Амударё (мил.ав. 3 минг йилликка қадар), Қашқадарё сув ҳавзалари ҳисобланган. Лекин, Амударё ва Қашқадарёлардан фарқли равишда, воҳа шаклланиши ва суғорма деҳқончиликнинг тараққий этишида Зарафшон дарёсининг ўрни бекиёс ҳисобланади.

Зарафшон дарёсининг шаклланиши ер шари тарихини геологик даврлаштиришдаги “Плейстоцен” даврида, археологик даврлаштиришнинг “Палеолит” даврига бориб тақалади. Бу даврда Ўрта Осиёда Амударё, Сирдарё ва Зарафшон дарёлари вужудга келади. Ўз даврида бу дарёлар Каспий

денгизига қуйилган бўлиб, уларнинг ҳудуди жанубда Помир-Олой, шимолда Тяньшан, ғарбий томонда Ҳиндикуш ва Копетдоғ тизмалари, жануби-ғарбий Тяньшандан, шимоли-шарқий Орол денгизигача бориб етган.

Зарафшон дарёси шимолдан Туркистон, жанубдан Ҳисор ҳамда Зарафшон тизмалари туташган ерда 3154 метр баландликда жойлашган Зарафшон музлигидан бошланиб, ғарбда Қизилқумнинг Сандиқли кумигача (781 км) чўзилган [1]. Зарафшон водийси ҳудуди аста-секин кенгайиб бориб, дарёсининг энг юқори қисмида унинг эни 4-5 км бўлиб, Киштутсойнинг Зарафшонга қуйиладиган жойидан ҳавза яна тораяди. Ундан қуйида эса водий яна кенгая бориб, Бухоро воҳаси ҳудудларида унинг эни 60-70 км гача бориб етади [2]. Зарафшон водийсининг Ўзбекистон қисмидаги узунлиги 480 км га яқин бўлиб, айнан шу ҳудудлар бўйлаб шу масофада тарихий даврларда Самарқанд, Бухоро ва Қоракўл воҳалари ташкил топган.

Зарафшоннинг дельта қисмида тадқиқот олиб борган археологлар беш минг йил муқаддам у ўз сувини Амударёга қуйган, деган хулосага келдилар. Беш минг йил муқаддам эмас, беш юз йил муқаддам яшаб ўтган самарқандлик тарихчи олим Ҳофизу Обрў ҳам, Кўҳак суви сернам йиллари то Жайхунга қадар етар эди, дея далолат беради. Баъзи бир қиёсий таққослашлар якуни ҳам қадимда Зарафшоннинг ниҳоятда муаззам дарё бўлганлиги тасдиғидир [3].

В.Л.Шульц асарларида Зарафшон дарёсини Амударёнинг қадимги ирмоғи деб айтиб ўтади [1]. Ҳақиқатдан ҳам Голоцен даврида неотектоник жараёнлар фаол кечиши натижасида Турон плитасининг жанубий минтақаларида ўсиш тезлашади.

Зарафшоннинг қадимий оқими Бухоро воҳасида дамланиб, ҳозирги Яккатут яқинида Мохондарё ва Гужайли ўзанлари бўйлаб Қизилқумнинг ичкарисига томон бурилиб кетади. Бу икки қадимий ўзан бўйлаб у Чуқуркўл, Мохонкўл, Уртақўл, Чандиркўл, Замонбобо, Кичиктузкон, Каттатузкон, Лўхли, Оғачуюқ, Қандирли, Қайикли, Қурбонбой, Раҳматбобо, Кичикпорсон, Каттапорсон ва Эчкиқирон каби бир қанча кўллар занжирини ҳосил қилади. Сўнгра 150 км масофада бутун Урганжий даштини кесиб ўтиб, Оқрабод ва Наргизқалъа деган жойларда Амударёга бориб қуйилади [4].

Қадимда Зарафшонни Амударё билан туташтирган Мохондарёнинг сувсизликдан кейинчалик қуриб қолган кўҳна ўзанлари ҳозирги вақтда тамоман қуруқ ва усти пўрсик шўр ҳамда атрофи юлғун босган кўллар орасида деярли билинмай кетган бўлса-да, аммо чўл бағрида, хусусан, барханлар остида жуда яхши, сақланган. Баъзи жойларда унинг кенлиги 30 м, чуқурлиги эса 1,5-2 метрга боради.

Мохондарёнинг ўзанларидан бири Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Наргизқалъа яқинида тўртта арнага ажралиб, дельта ҳосил қилади

ва чуқур ҳамда кенг жарликлар орқали Амударёга бориб туташади. Жарликларни маҳаллий аҳоли «сувлот» деб атайдди. Улардан биринчиси Охурсувлот, иккинчиси Жилғиндисувлот ёки Юлғунлисувлот, учинчиси Шўрсувлот ёки Ойхонсувлот, тўртинчиси Сувлисувлот ёки Дигисувлот номлари билан машхур. Бу сувлотларнинг эни 75-125, чуқурлиги эса 15-20 метрга тенг. Моҳондарёнинг яна бир ўзани Нарғизқалъадан 18 км жануби-шарқда жойлашган Оқрабод мавзеи яқинида Шўрётқ, Сарибой, Поянда, Қумсувлот ва Жарсувлот каби бешта тармоққа бўлиниб, у ҳам Амударёга бирлашади .

Милоддан аввалги 6-5 минг йилликларда Зарафшон дарёси Амударёга куйила бошланиши натижасида Зарафшоннинг делта қисми ҳам одамлар яшаши учун қулай ҳудудга айлана бошланади. Натижада ҳудудларни аҳоли томонидан ўзлаштириш бошланади.

Голоцен даврида Бухоро воҳаси ҳудудида яшил даштлар, кўплаб кўллар ва каналлар мавжуд бўлган. Ҳайвонот дунёсида қушлар ва балиқлар жуда кўп бўлган. Зарафшон водийсида ҳали суғорма деҳқончилик вужудга келмаганида дарёнинг барча сувлари Бухоро воҳаси томон интилган. Мил.ав. 3 минг йилликка келиб Марказий Осиёда иқлим ҳарорати исиши оқибатида, Бухоро воҳасида чўлланиш бошланади [5]. Шу даврдан бошлаб воҳада Зарафшон дарёсининг аҳамияти ҳар қачонгидан ортади. Бухоро воҳасининг шимолий-шарқий ва марказий қисмлари аҳоли томонидан ўзлаштирилиши натижасида Зарафшондан сув олган Бухоронинг ғарбий қисмидаги Моҳондарё, Гурдуш, Гужайли, Замонбобо кўли, Чуқуркўл, Ўртақўл ва бошқа сув ҳавзалари қурийдди.

Ҳудудлардаги сувли кўллар тузконларга айланади. Мил.ав. 3 минг йилликка келиб Марказий Осиёда иқлим ҳарорати исиши оқибатида, Бухоро воҳасида чўлланиш бошланади [6]. Натижада Зарафшон дарёсининг суви Амударёгача бормаи қолади ва Зарафшон дарёсининг сувининг қадри Бухоро воҳаси учун ҳар қачонгиданда ортади.

Ҳозирги Навоий шаҳридан куйирокдан бошлаб, Зарафшон деярли ҳар икки томондан ўраб олинган чўллар орасида қолади. Дарёнинг ўнг соҳили бўйлаб Конимех чўлининг жанубий қисмлари суғорилган, дарёнинг бу ўзани В.А.Шишкин томонидан Конимех ариғи деб номланган [4]. Зарафшоннинг чап соҳили бўйлаб Чўлималикнинг шимолий қисмини сув билан таминлаб Ҳазора дарбандига оқиб киради [7]. Ҳазора дарбандидан чиққач, у ўз водийсининг қуйи қисми томон йўл олади. Водийнинг қуйи қисмига кириши билан Зарафшон дарёсининг оқим йўналиши жануби-ғарб томон бурилади. Шу йўналишда у конуссимон шаклда Бухоро воҳасини ҳосил қилади.

Бухоро воҳаси тўрт томондан чўл билан чегараланган ҳисобланади. Воҳа шимолий қисмдан Қизилқум атрофидаги Ичкиликүм чўли билан, шарқий

қисмдан ноёб ўсимликлар ўсувчи Чўлималик билан, жанубдан Қарноб чўли билан, ғарбда эса Қизилқум чўли билан чегарадош. Бухоро воҳаси табиий-шароитининг шаклланишида, минг йиллар мобайнида ўзлаштириб, обод этилган суғорма деҳқончилик ерларининг сув билан таъминлашда Зарафшон дарёсининг тутган ўрни муҳим аҳамият касб этганини, воҳада дарёдан 35та магистрал каналлар оқиб чиққанидан ҳам кўришимиз мумкин. Шунинг учун, илмий адабиётларда “Бухоро ва Навоий вилоятлари Зарафшон дарёсининг тухфаси” деб таъкидлаганига ва “Ўрта ва Қуйи Зарафшон воҳаси” деб юритилишига гувоҳ бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шульц В.Л. Гидрография Средней Азии. –Ташкент,1958. -С.59.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3 жилд, 2002 йил, 675 бет.
3. Низомов А., Раҳимова Г. Зарафшон дарёси – тарих ва бугун. Маърифат газетаси;
4. Очиллов А.Т. Бухоро воҳаси шаклланишида Зарафшон дарёсининг ўрни ва воҳа тарихий географиясига доир айрим мулоҳазалар. “SCIENTIFIC PROGRESS” Scientific Journal. 935 бет.
5. Шмидт М.А. Геологический и гидрогеологический очерк западной части Зеравшанской котловины.— «Материалы по гидрогеологии и инженерной геологии УзССР». вып. V, Ташкент, -С.28.;
6. Шишкин В.А. Варахша. –М.,1963. -С.8. 8. Ситияковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зеравшана.- ИТОРГО . Кн.1. вып. II. -Ташкент,1900. стр. 129.
7. Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент,1972. -Б.25. 11. Нурматов К.Н. Экономические проблемы комплексного развития сельского хозяйства. -Ташкент,1961. -С.43.
8. Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент,1972. -Б.26.